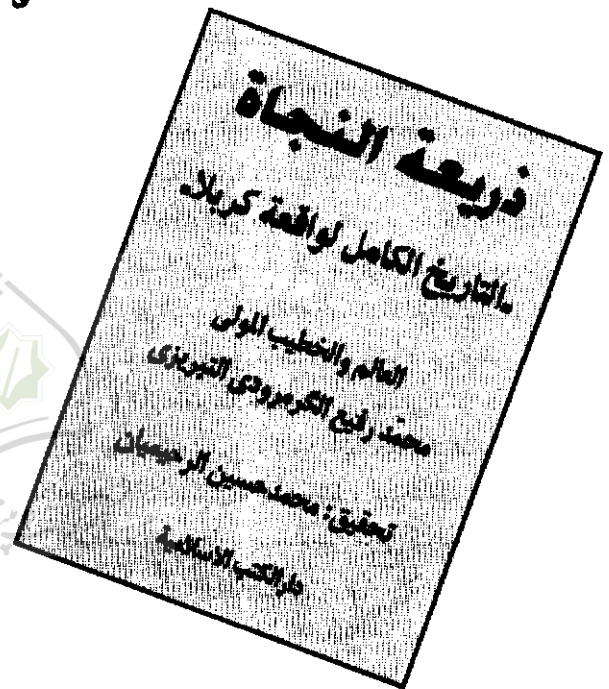
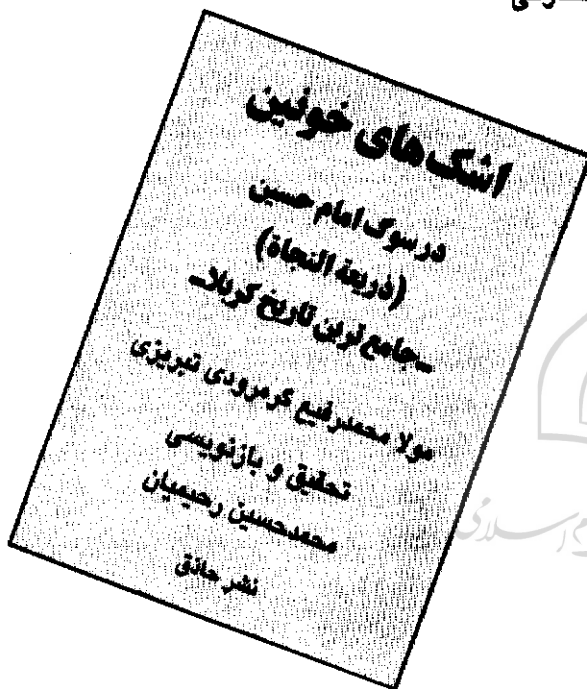

ذریعة النجاة

نخستین کتاب دوزبانه در تاریخ کربلا

محمدعلی لسانی فشارکی

اشک‌های خونین در سوگ امام حسین (ذریعة النجاة) -جامع ترین تاریخ کربلا- مولا محمد رفیع گرمرودی تبریزی، تحقیق و بازنویسی، محمدحسین رحیمیان، نشر حافظ، قم، زمستان ۱۳۸۰، ۵۲۸ص.

ذریعة النجاة -التاریخ الكامل لواقعة کربلا- العالم والخطیب المولى محمد رفیع الکرمرودی التبریزی، تحقیق: محمدحسین الرحیمیان، دارالکتب الاسلامیة، ایران، طهران، ۱۴۲۲ق/۱۳۸۰ش، ۵۱۸ص.

طور هم بود. از آن زمان تاکنون، همواره با این کتاب مأنوس بوده‌ام و اینک نیز، اگر برای معرفی این کتاب دست به قلم می‌برم، نه داعی برای نقد کتاب دارم و نه داعیه نقد کتاب. می‌خواهم تجربه‌ای را که از این کتاب دارم با دیگر جویندگان و پژوهندگان در میان گذارم.

ویژگی‌های کتاب

۱. ذریعة النجاة برای نخستین بار در سال‌های آغازین قرن چهاردهم هجری در عالم مطبوعات محدود ایران در آن روزگار، در شهر

پیش‌درآمد

بیش از سی سال پیش، در همین ایام، در آستانه فرارسیدن ماه محرم، دانشجو بودم. در تکاپو بودم کتابی موجز و جامع در تاریخ قیام امام حسین (ع) پیدا کنم که مستند و معتبر و کم حجم و خوش دست باشد. مرحوم حاج سید ابوالقاسم مرعشی، صاحب کتابفروشی حافظ (چهارراه سرچشمه، تهران) کتاب «مرحوم میرزا رفیع گرمرودی» را -به تعبیر خودشان- به دست من دادند و گفتند: «این همان کتابی است که می‌خواهی!» همین

ذریعة النجاة؛ نخستین کتاب دوزبانه در تاریخ کربلا

تبریز که یکی از دو مرکز فعال طبع و نشر بوده، ظهور کرد و با توجه به قرائن مختلف، مؤلف آن «مُجدد» شیوه‌های عزاداری و سوگواری برای حضرت سیدالشهدا (ع) به حساب می‌آید و باید گفت این کتاب نخستین تألیف در نوع خودش بوده است که داعیه تصحیح و تجدیدنظر در روش‌ها و شیوه‌های عزاداری ماه‌های محرم و صفر را داشته است. نظیر آنچه در همان اوان تقریباً در راستای تألیف و تدوین کتاب مفاتیح الجنان به منظور کساد گرداندن بازار گرم ادعیه غیر مستند و مجعول و بی‌اساس و گرایش دادن اهل دعا و راز و نیاز و توسل و زیارت به ادعیه و ختومات و زیارات معتبرتر و مستندتر، از ناحیه مرحوم محدث قمی در کار بوده است. مؤلف ذریعة النجاة در پی آن بوده است که یک متن موجز و جامع و معتبر در ارتباط با وقایع کربلا و نهضت عاشورا در اختیار خطبا و وعاظ و اهل منبر قرار دهد و افکار عمومی شیعیان اهل بیت (ع) را در تبریز و دیگر شهرهای شیعه‌نشین ایران تصحیح کند و محتوای فرهنگی مجالس و محافل عزاداری امام حسین (ع) را که عبارت از گریه و زاری و سینه‌زنی و زنجیرزنی و گفت و شنود اخبار و روایات ضعیف و ساختگی بوده است، به سوی معارف قرآنی و حدیثی و حقایق تاریخی مفید و مؤثر در ارتباط با شناخت فرهنگ عاشورا و بازیابی تاریخ صحیح وقایع کربلا متحول گرداند.

۲. ذریعة النجاة از جمله کتاب‌های خوش اقبال روزگاران محدودیت مطبوعات است که در زمان حیات مؤلف آن، به گفته محقق و بازنویس محترم (عربی، ص ۱۲، فارسی، ص ۲۶) سه بار در سال‌های ۱۳۰۰ و ۱۳۰۴ و ۱۳۱۷ چاپ سنگی شده است. البته، با توجه به سخن مؤلف در پایان کتاب که تاریخ اتمام تألیف و تسوید و ترجمه کتاب را سال ۱۳۰۲ هجری قمری عنوان کرده است و نیز با توجه به فاصله زمانی نامعقول ۱۳۰۰ و ۱۳۰۴ برای چاپ مجدد کتاب، ظاهراً «دوبار» صحیح‌تر باشد و جا دارد محقق و بازنویس محترم در چاپ‌های بعدی و مکرر کتاب، این اشتباه را که ظاهراً از مآخذ تحقیق به نوشته ایشان راه یافته است، تصحیح فرمایند. گفتنی‌تر آن است که از قرار معلوم، ذریعة النجاة (راه رهایی) با چنین عنوان و چنان محتوایی، دست کم یکصد سال از زمان تألیف خودش جلوتر بوده است و بی‌جهت نیست که در سال‌های اخیر، همین که اذهان عموم و افکار عمومی به متن وقایع کربلا و خط سیر نهضت عاشورا متوجه می‌گردد، همچون کتابی تازه تألیف، رخ می‌نماید و بار دیگر «چاپ اول» خود را تجربه می‌کند.

۳. ذریعة النجاة / راه رهایی / نخستین کتاب دوزبانه در تاریخ کربلا و نهضت عاشورا است که مؤلف اندیشور و هنرور آن

با تجربه‌ای طولانی در منبر و وعظ و خطابه و با درک نیاز واقعی خطیبان و واعظان و مستمعان بر آن شده است تا کتابی جامع و مرجع و در عین حال مختصر و مفید، هم به زبان عربی و هم به زبان فارسی در یک مجلد خوش دست و نسبتاً کم حجم تدوین کند تا بتواند انیس و مونس سفر و حضر برای علاقه‌مندان به چنین مجموعه‌هایی باشد. چنان‌که امروزه نیز، با استفاده از امکانات پیشرفته کتاب‌آرایی و صحافی، این کتاب می‌تواند به همان صورت دوزبانه با حروفی متنوع و متناسب و خوانا، همراه با نقشه‌ها و نمودارها و فهرست‌ها و نمایه‌های لازم، با حجمی مناسب به قطع پالتویی ارائه شود. ظاهراً، مؤلف از جمله کسانی بوده است که اعتقاد داشته‌اند، مبانی معارف عاشورا و ذکر و یاد صححنه‌های تاریخی و سرنوشت‌ساز کربلا، پیوسته و بارها باید با تدبّر و تأمل مورد مطالعه قرار گیرند، به نحوی که ملکه انسان مسلمان شوند.

۴. ذریعة النجاة، در متن عربی آن، برخلاف نوع کتاب‌هایی که علمای اسلامی به زبان عربی نوشته‌اند و می‌نویسند، زیر و زبر گذاری شده و آراسته به اعراب دقیق کلمات و عبارات است. مؤلف دانشور این کتاب، در پیشگفتار خاطر نشان کرده است که داوطلبانه و متعمدانه متن عربی کتاب را زیر و زبر گذارده، و با دقت اعراب کرده است، تا کتاب وی بتواند استفاده‌کنندگان بیشتری داشته باشد؛ هر چند این امتیاز غیر قابل انکار، متأسفانه در چاپ جدید متن عربی کتاب از دست رفته و کتاب به شیوه دیگر متون تاریخی عربی بدون شکل و اعراب طبع و نشر شده است. مؤلف دانشمند و دانش‌پرور کتاب، با این کار خود نشان داده است که به جای اظهار فضل و دانشمندی از راه دشواریاب گرداندن اثر خویش، چونان معلمی دلسوز و آگاه می‌خواهد راه را برای مبتدیان و محققان تازه نفس باز کند و مطالعه و تحقیق در تاریخ عاشورا و نهضت حسینی را برای ایشان مطلوب و مطبوع گرداند. چنانکه کلمات و ترکیبات ناآشنای متن را در حواشی توضیح داده است تا زحمت خوانندگان کتابش را کم کند و ایشان مجبور نباشند برای دریافت نکات و ظرائف متن کتاب به منابع و مآخذ مختلف مراجعه کنند، یا از سر راحت طلبی، از خیر دقایق و ظرایف متون و مستندات که در این مجموعه فراهم آمده‌اند، بگذرند. محقق محترم این توضیح‌های افزوده مؤلف را به نحو شایسته‌ای در پاورقی‌های ذیل صفحات چاپ عربی کتاب، جای داده‌اند.

۵. ذریعة النجاة، در ترجمه فارسی آن، با نثری روان و در عین حال نزدیک به تحت‌اللفظی تعبیه شده است تا بتواند نقش «فرعی و تمهیدی خود را در جهت رهنمون شدن استفاده‌کنندگان

به سوی متن اصلی» ایفا کند، به نظر می‌رسد، مؤلف، در آن دوران، بر آن نبوده است که یک متن فارسی را در این زمینه‌ها در اختیار عموم (یا عوام) قرار دهد. امروزه، با گذشت بیش از یک قرن و با تحولات بسیاری که بر اثر پیروزی انقلاب اسلامی در ایران روی داده است، البته انبوهی از پژوهندگان تاریخ کربلا و نهضت عاشورا مایل‌اند و حق دارند که متن‌های مستند و جامع به زبان فارسی معیار و با نثری استوار و امروزی در اختیار داشته باشند. چنانکه بازنویس محترم با همین درک صحیح از مسئله، ترجمه فارسی کتاب را از متن عربی آن تفکیک و بازنویسی کرده‌اند و جداگانه به چاپ رسانیده‌اند. اما، ای کاش، حال که ترجمه فارسی را با زحمت فراوان از متن عربی جدا ساخته‌اند، به یکباره، نثر آن را هم به نثری گیرا و شیوا با ویژگی‌هایی که اشاره شد، تبدیل کرده بودند و ترجمه و نگارش فارسی کتاب را در قالب تألیفی نو پرداخته و متناسب با نیاز فارسی‌زبانان در ایران و دیگر نقاط جهان ارائه می‌کردند.

ابواب و فصول کتاب

مؤلف، کتاب را در یک مقدمه و سیزده فصل و یک خاتمه سامان داده و پیش از مقدمه یک پیشگفتار آورده و طی آن به انگیزه و زمینه تألیف کتاب اشاره کرده و یادآور شده است که محتوای کتاب وی عمدتاً همان محتوای کتاب *الدعوة الساکبة* تألیف مولی محمد باقر دهدشتی است؛ با این تفاوت که در آن کتاب، مطالب، فاقد نظم و انتظامی درخور یادگیری و به ذهن سپاری هستند، اما مؤلف به محتوای کتاب انسجام بخشیده و طراحی ماندگار ذریعة النجاة را جایگزین آن گردانیده است.

مقدمه کتاب را مؤلف به یک سؤال و جواب مهم که در واقع بیانگر «ماهیت نهضت حسینی» است، اختصاص داده است. سؤال این است: چه حکمتی داشت که حضرت امام حسین (ع) از مدینه به مکه مهاجرت کردند و از آنجا عازم کوفه شدند، با آنکه می‌دانستند به دست تجاوزگران کشته خواهند شد؟ این چگونه انتخاب و تصمیمی بود؟ مؤلف این سؤال را به چهار وجه جواب می‌دهد. آنگاه سخنان خود را با نقل گفتارهایی از ابوالقاسم حسین بن روح (قده) نایب خاص امام زمان (عج) و سید مرتضی علم الهدی (ره) و مرحوم علامه مجلسی مستند می‌سازد.

عناوین فصول کتاب، به اختصار، چنین است: ۱. ماجراهای مدینه پیش از مهاجرت امام حسین (ع)؛ ۲. اعزام مسلم بن عقیل به کوفه؛ ۳. عزیمت آن حضرت به مکه تا اقامت ایشان در کربلا؛ ۴. وقایع کربلا تا صبح عاشورا؛ ۵. مبارزات یاران آن حضرت؛ ۶. مبارزات افراد خاندان آن حضرت؛ ۷. مبارزات

حضرت امام حسین (ع)؛ ۸. ماجراهای اهل بیت آن حضرت پس از شهادت ایشان؛ ۹. وقایع کوفه تا زمان عزیمت اهل بیت امام حسین (ع) به شام؛ ۱۰. چگونگی شهادت دو فرزند مسلم؛ ۱۱. ماجراهای اهل بیت آن حضرت از کوفه تا شام؛ ۱۲. ورود اهل بیت سیدالشهدا به شام؛ ۱۲. عوامل مؤثر در مراجعت اهل بیت آن حضرت از شام به مدینه.

خاتمه کتاب، در واقع یک ضمیمه (پیوست) است که دانستنی‌های سودمندی در ارتباط با شمار شهدای اهل بیت (ع)؛ شمار فرزندان امام حسین (ع) با مدت عمر شریف آن حضرت؛ فضیلت زیارت آن حضرت؛ فضیلت گریستن در مصائب آن حضرت در آن آمده است و همواره می‌تواند محتوای آن از سوی خوانندگان کتاب رو به افزایش باشد.

چاپ جدید متن عربی

آثار کوشش و اهتمام محقق محترم در جهت ارائه هرچه صحیح‌تر و دقیق‌تر متن عربی ذریعة النجاة در سراسر چاپ جدید کتاب مشهود است. اما، از آنجا که کارهای فردی از این دست، در اوضاع و احوال امری معمولاً چنان که باید و شاید مطلوب از کار در نمی‌آیند، بعضی موارد نقدپذیر نیز در آن مشاهده می‌شود که به منظور طبع و نشر بهینه کتاب در چاپ‌های بعدی آن خاطر نشان می‌گردد:

* در صفحه ۵، کتاب به ساحت مقدس امام زمان (عج) اهدا شده است؛ بدون آنکه قید گردد این «اهداء» از سوی مؤلف است یا محقق؟ همچنین، نگارنده نمی‌داند، اهدای اثر دیگران تا چه حد می‌تواند زینده باشد.

* در صفحه ۶، دعای فرج درج گردیده است، بدون آنکه به وجه تناسب آن با کتاب و محتوای آن اشاره‌ای شود.

* «مقدمه محقق» (ص ۷ تا ۱۲) فقط با عنوان «المقدمة» درج شده است، شاید به دلیل آنکه جای مطالب لازم و فراوانی، از قبیل اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران در عصر مؤلف؛ کتابشناسی منابع کتاب؛ به ویژه معرفی مأخذ اصلی آن *الدعوة الساکبة*؛ شیوه مؤلف در تدوین این کتاب؛ ... در این مقدمه خالی است. همچنین، پیشگفتار مؤلف تحت عنوان «مقدمة المؤلف» و مقدمه کتاب (از مؤلف) تحت عنوان «المقدمة» آمده است که شایسته بود، با عنوان «مقدمة الكتاب» بیاید.

* در صفحات تابلویی آغاز فصل‌ها - که اصولاً تعبیه آنها ضرورتی نداشته است - شماری از عناوین فرعی اوایل هر فصل قید شده و دیگر عناوین فرعی که احیاناً مهم‌تر از عناوین فرعی قید شده‌اند، به حساب کمبود جا حذف شده‌اند، به رغم آنکه

پشت این صفحات همه جا سفید مانده و شمار صفحات سفید کتاب، به رغم لزوم و ضرورت صرفه جویی عاقلانه و عالمانه به ۲۵ صفحه می‌رسد.

* نگارنده که خود از عهدهٔ چنین کارهای نمربخش و پرزحمت کمتر برمی‌آید، بنای غلط‌گیری نداشته است؛ اما، با توجه به اینکه به حکم علاقه‌مندی، در پرتو سعی و کوشش محقق محترم، بار دیگر توفیق مطالعهٔ متن کتاب را یافت، یادآور می‌شود که به رغم دقت فراوان اعمال شده از سوی محقق کتاب، اغلاط مطبعی و غیره، کم نیستند. چنانکه متن آیات شریفه در صفحات ۳۰۹، ۳۱۰ و ۴۷۰ غلط نگاشته شده‌اند و به همان صورت به فهرست آیات نیز منتقل شده‌اند. همچنین، عنوان فصل هشتم، هم در متن کتاب و هم در فهرست مطالب، به صورت غلط درج شده است.

* فهرست مطالب (فهرس الموضوعات) به جای آغاز کتاب در پایان کتاب آمده است. همچنین، فهرست آیات قرآنی برخلاف شیوهٔ متعارف، برحسب ترتیب سوره و آیات در مصحف شریف، به صورت الفبایی تنظیم شده است که کارایی لازم را ندارد. به علاوه، کتاب، علی‌رغم لزوم آن، فاقد فهرست اعلام (اشخاص و اماکن) است.

* در فهرست منابع و مأخذ (المنابع والمآخذ) نام کتاب‌ها و صاحبان آنها به صورت کامل نیامده و به جای آن عناوین و القاب متعددی به شیوه‌ای غیر متعارف برای صاحبان آثار درج شده است. همچنین، منابع مؤلف از منابع محقق تفکیک نشده و در نتیجه - فی‌المثل - درج نام الذریعة که سال‌ها بعد از ذریعة النجاة تألیف شده است، در ردیف مأخذ آن بی‌معنا خواهد بود.

چاپ جدید ترجمهٔ فارسی

آثار کوشش و اهتمام محقق و بازنویس محترم در چاپ فارسی ذریعة النجاة نیز مشهود است. با وجود این، موارد ذیل می‌تواند قابل تذکر باشد:

* صفحهٔ اهداء (ص ۵) در ترجمهٔ فارسی همان اشکال موجود در صفحهٔ متناظر آن در متن عربی (چاپ جدید) را دارد.

* برای ص ۲۱ به بعد، عنوان «مقدمهٔ محقق» می‌توانست زیبنده‌تر باشد. همچنین، عنوان ص ۳۱ بهتر بود به صورت «مقدمهٔ مؤلف» یا «مقدمهٔ کتاب» بیاید.

* صفه آرای صفحات تابلویی آغاز فصل‌ها در ترجمهٔ فارسی نیز همان اشکال صفحات متناظر در متن عربی را دارند، با این تفاوت که شمار صفحات سفید در ترجمهٔ فارسی از ۱۵ صفحه تجاوز نمی‌کند. همچنین، بازنویس محترم عناوین

فصل‌ها را تغییر داده‌اند، بدون آنکه دلیل آن را یادآور شوند. در عین حال، باقی‌گذاردن عناوین اصلی مؤلف در کنار آنها، نشانهٔ رعایت امانت و شایان تقدیر است.

* اشکالات ترجمه و نگارش که بعضاً می‌توانند از سوی مؤلف نیز بوده باشند، کم نیستند؛ چنانکه در برخی موارد، اشکال ترجمه به نامفهوم گردیدن عبارات منجر شده است (برای مثال: ۲ سطر آخر ص ۸۸، همچنین مواضعی در صفحات ۹۴، ۱۰۱، ۱۰۹، ۱۱۳، ۱۲۹ و ...).

* در مواردی که - به ویژه - حضرت امام حسین (ع) آیه‌ای از قرآن کریم را در سخنانشان تضمین کرده‌اند، انتظار می‌رفته است که در پاورقی توجه داده شود و آدرس سوره و آیه قید گردد.

* تکرار جمله‌های «علیه السلام» و «رحمه الله» و امثال آن در متن فارسی، امروزه خوشایند نیست. شایسته‌تر آن بود که از علامات اختصاری (ع) و (ره) و مانند آن استفاده شود. همچنین، شایسته بود بازنویس محترم، تکیه کلام‌های «لعنه الله» و «ولد الزنا» و «حرامزاده» را که در فرهنگ عامه روزگار مؤلف رایج بوده و در متن اسلام و تشیع جایی ندارد، بلکه مذموم و محکوم است، از جای جای متن و ترجمه حذف کنند و نکتهٔ آموزندهٔ حذف این گونه موارد را در مقدمه توضیح دهند.

* نقل متن عبارات کلام معصومین (ع) در ترجمهٔ فارسی کتاب بسیار پسندیده و درس آموز است؛ اما، نقل دیگر عبارات و اشعار عربی که این جنبه را ندارند، موجه به نظر نمی‌رسد.

* ترجمهٔ فارسی کتاب نیز، وقتی جداگانه منتشر می‌گردد، به طریق اولی به فهرست آیات و فهرست احادیث و فهرست اعلام نیازمند است. فهرست منابع و مأخذ نیز همان اشکال یاد شده در چاپ عربی کتاب را دارد.

سخن آخر

نگارنده امیدوار است خوانندگان ارجمند آینهٔ پژوهش پیام اصلی این یادداشت را که همان پیام مؤلف کتاب ذریعة النجاة (راه‌رهای) است، دریافته باشند؛ مبتنی بر اینکه درسنامهٔ نهضت حسینی و قیام عاشورا، یادواره‌ای محدود به موسم محترم و صفر نیست و انسان مسلمان همواره در تمامی عمر باید در ارتباط مستمر با مجموعهٔ این دروس و پیوسته در حال مطالعه مکرر آن باشد. چنان که حضرت امام صادق (ع) به یارانشان تعلیم می‌داده‌اند که هرگاه از سرور شهیدان یاد می‌کنید [با توجه و حضور قلب] سه بار بگویید: **صلی الله علیک یا ابا عبدالله؛ صلی الله علیک یا ابا عبدالله؛ صلی الله علیک یا ابا عبدالله.**